

ШЛЯХИ ПОДОЛАННЯ ВАРІАНТНОСТІ В УКРАЇНСЬКІЙ ТЕРМІНОСИСТЕМІ ІНФОРМАТИКИ

У статті з'ясовуються шляхи подолання варіантності в українській терміносистемі інформатики, розглядається проблема оцінювання та вибору нормативного терміна за наявності термінів-дублетів, проводиться практичний вибір релевантних термінів.

Ключові слова: варіантність, терміносистема, термін, термін-дублет.

The article dwells upon the ways of overcoming of variation in Ukrainian Terminological system of information science. The Author considers the problem of estimation and selection of the normative term among term-doublers and carries out the selection of relevant terms in practice.

Key words: variation, terminological system, term, term-doubler.

В українському мовознавстві у цілому немає одностайності щодо кваліфікації ролі і місця варіантів (насамперед дублетів) у терміносистемах. Так, загальновизнаною є, зокрема, необхідність коротких форм (аббревіатур, універбів тощо) поряд із термінами-словосполученнями, які не завжди зручно використовувати [12]. Інші вважають, що дублетність є виявом мовної надмірності, яка забезпечує мовній системі високий рівень надійності при функціонуванні [5: 13], хоч таке твердження не можна вважати достатньо обґрунтованим.

На нашу думку, варіантність — це необхідний етап у розвитку термінології. Особливої важливості вона набуває на початках формування терміносистеми. Українська терміносистема інформатики (далі УТІ) формувалася головним чином через запозичення і калькування відповідних англійських і російських термінів. При цьому засвоєння терміна відбувалося у кілька етапів.

Перший етап — це етап термінологічного пошуку. Спочатку чужоземний термін перекладали, зазвичай, разом відповідників, намагаючись передати наукове поняття якнайретельніше. Цей етап ускладнюється наявністю термінів-дублетів у мові-джерелі, спричинених творенням термінів різними науковими школами, запозиченнями до наявних у мові автохтонних лексем. У процесі творення термінів активну участь повинні брати фахівці з лінгвістики, які змогли б

кваліфіковано стежити за тим, щоб терміни відповідали словотвірним і лексичним нормам мови.

Другий етап — апробація термінів-варіантів на практиці. Спеціалісти з інформатики змушені самотійно відбирати той чи інший варіант терміна під час підготовки наукових текстів. Цей етап відбувається переважно стихійно, а тому займає досить тривалий час. Врешті, повної гарантії закріплення одного варіанта немає.

Третій етап — етап уніфікації: залишається термін, який найкраще передає зміст поняття і є найумотивованішим. Саме він закріплюється в держстандарті та в термінологічних словниках. Результатом уніфікації має стати значне скорочення варіантів термінів та поліпшення якості їх відповідності.

Усі ці три етапи розвитку УТІ хибують своєю значною мірою стихійності. По-перше, це зумовлено браком єдиної концепції термінотворення [10: 15; 8: 22], по-друге, як слушно вказують термінологи, найбільшої шкоди унормуванню технічної терміносистеми завдає недостатня лінгвістична підготовка суб'єктів термінотворення [3: 25; 2], по-третє, дається взнаки відсутність єдиного координаційного термінологічного центру, що повинен координувати процес творення терміносистем на всіх трьох етапах для досягнення максимального рівня однозначності фахового спілкування.

Єдність наукової термінології — це сильний рушій розвитку науки, а тим самим і культури народу [7].

Метою даної статті є з'ясування шляхів подолання варіантності в УТІ, що не було ще предметом уважного дослідження. Матеріалом дослідження послужив один з останніх багатомовних тлумачних словників “Новий російсько-українсько-англійський тлумачний словник з інформатики”.

Наявність термінів-варіантів закономірно ставить проблему вибору з-поміж них кращого відповідника. Загальні вимоги до терміна можна звести до трьох засад. Кожен науковий термін: 1) мусить бути створений на рідномовній основі; 2) мусить найповніше передавати зміст позначуваного поняття; 3) не мусить викликати іншого розуміння [7]. Основною засадою є друга, що повинна забезпечуватися, на думку більшості термінологів, високим рівнем умотивованості терміна, адже вмотивованість є ланкою, що пов'язує форму і зміст знака. М. М. Володіна слушно називає вмотивованість *інформативністю внутрішньої форми терміна* [1: 29].

Для термінологічної роботи особливе значення має поняття вмотивованість, яка є сполучною ланкою між формою та семантичним змістом мовного знака. Поняття вмотивованість характеризує здатність внутрішньої форми відображати найбільш релевантні ознаки лексичного значення слова. За ознакою обсягу інформації розрізняють: 1) повну вмотивованість (форма виражає ознаку, яка повністю входить до значення); 2) часткову вмотивованість (лише частина ознак, виражених у внутрішній формі, відображена у значенні); 3) відсутність умотивованості (жодна морфема із внутрішньої форми не відображається у значенні); 4) абсолютну вмотивованість (повний збіг ознак внутрішньої форми та лексичного значення) [4]. Іншомовні терміни також повинні включати терміноелементи, які сприяють умотивованості всього утворення [6: 55].

За міру відповідності між внутрішньою формою терміна та його дефініцією можна вважати кількісні оцінки його вмотивованості. Це водночас допомагає досить об'єктивному відбору краще побудованих термінів, сприяє нормалізації терміносистем. Термінознавцями вироблено процедуру зіставлення, завдяки якій можна запропонувати кращі словотвірні моделі термінологічних одиниць. Ця процедура полягає в підрахуванні кількості ознак, виражених у внутрішній формі терміна і в його значенні та зіставленні кількісних даних: менша різниця між вказаними показниками означатиме більший ступінь умотивованості [4].

Для одержання точніших даних ми пропонуємо при встановленні співвідношення між значенням та внутрішньою формою термінів ранжувати семи за ступенем їх домінантності. При цьому застосовуємо характеристики: точність умотивованості, повнота вмотивованості і ступінь умотивованості, запропоновані Р. В. Іваницьким [4: 10], розуміючи їх дещо інакше: *точність умотивованості* визначається як величина збігу домінантних ознак внутрішньої форми терміна з його інтенсіоналом значення, *повнота вмотивованості* — як величина збігу обсягу інтенсіоналу значення з домінантними ознаками внутрішньої форми, *ступінь умотивованості* являє собою середнє арифметичне від точності і повноти вмотивованості. За однакового ступеня вмотивованості обох варіантів слід звертатися до недомінантних сем (сем імплікаціоналу), до традиційного функціонування термінів у інших терміносистемах (якщо таке спостерігається) і, врешті, до інших характеристик термінів: відповідність правилам мови, системність, милозвучність тощо.

Здійснимо оцінювання дублетів УТІ за визначенням ступеня їх умотивованості. З розгляду, звичайно, вилучаємо, по-перше, абрєвіатури та універби як необхідні варіанти повних найменувань, по-друге, варіанти морфологічно-дериваційного типу, джерелом яких є конкурентність словотвірних типів, що може бути усунена шляхом диференціювання значень цих дериватів, а також закономірностей їх словотвірної структури. Таким чином, у полі розгляду залишаються варіанти лексично-дериваційного типу, дериваційно-лексичного типу, а також варіанти власне дериваційного типу та невластне лексичного типу.

Розпочнемо з варіантів дериваційно-лексичного і лексично-дериваційного типу як найчисельніших. Для прикладу детально розглянемо кілька випадків. Для дублетів *відкочування* / *повернення* інтенсіонал значення складається з чотирьох сем: 'повернення програми до попереднього стану' (4 семи). Домінантними ознаками внутрішньої форми для *відкочування* є 'котіння вбік або назад від чогось' (4 семи — 100 %). Семи 'котіння', 'вбік', 'від чогось' не мають відповідників в інтенсіоналі, сема 'назад' частково перетинається з семою 'попередній' (12,5 %). Отже, точність умотивованості варіанта *відкочування* становить 12,5%. Оскільки кількість сем однакова в інтенсіоналі і у внутрішній формі, то повнота вмотивованості, а отже, і ступінь умотивованості теж становитиме 12,5%.

Варіант *повернення* повністю передає сему інтенсіоналу значення, що є семою вищого рангу доміантності і може розглядатися як своєрідний універб, сягаючи 100%. Однак щодо повноти вмотивованості, то тільки одна сема інтенсіоналу відображається у семантичній структурі внутрішньої форми, що становить 25% (див. Таблиця 1). Звідси ступінь умотивованості дорівнює 62,5%.

Домінантними ознаками внутрішньої форми для варіанту *відступ* є 'відхід з певних позицій' (3 семи). Сема 'відхід' означає 'рух від чогось', тоді як 'повернення' означає 'рух до чогось' — частковий збіг (33%). Сема 'позиція' частково перетинається з семою 'стан' (33%). Точність умотивованості становить 66%. Повнота вмотивованості становитиме 25% (два часткових збіги сем і дві семи інтенсіоналу не покриваються семами внутрішньої форми). Ступінь умотивованості дорівнює 45,5%. Отже, з трьох дублетів слід віддати перевагу термінові *повернення*.

Для дублетів *повзунок* / *бігунок* інтенсіонал значення складається з чотирьох сем: 'переміщуваний прямокутник на смузі прокру-

чування' (4 семи — 100%). Домінантними ознаками внутрішньої форми для *повзунок* є 'деталь механізму, яка ковзає (повзає) взад і вперед' (5 сем). Сема 'повзати' є гіпонімічною до 'переміщувати', отже, вона повністю входить до семи 'переміщувати' (1 збіг — 20%), семи 'деталь' і 'механізм' є гіперонімічними до інтенсіональних сем відповідно 'прямокутник' і 'смуга', 'прокручування', отже, маємо частковий збіг (10% + 10%). Семи 'взад', 'вперед' не відображені в інтенсіоналі значення терміна. Точність умотивованості складає 40%. Обрахуємо повноту вмотивованості для терміна *повзунок*: сема 'переміщувати' є гіперонімічна до 'повзати' (збіг 0,5 пункти — 25%), Решта сем інтенсіоналу є гіпонімічними (3 збіги — 75%), в результаті повнота вмотивованості 100%. Звідси ступінь умотивованості = 70%.

Домінантними ознаками внутрішньої форми для *бігунок* є 'деталь механізму, яка бігає' (3 семи). Сема 'бігати' є гіпонімічною до 'переміщувати', отже, вона повністю входить до семи 'переміщувати' (1 збіг — 33%). У решті сем маємо частковий збіг аналогічно до терміна *повзунок* (17% + 17%). Точність умотивованості 67%. Сема 'переміщувати' є гіперонімічна до 'бігати' (збіг 25%), решта сем є гіпонімічними (3 збіги), повнота мотивованості 75%, звідки ступінь умотивованості 71%. Тобто *повзунок* / *бігунок* мають приблизно однаковий ступінь умотивованості. Звернімося до традиційного вживання цих термінів у інших технічних терміносистемах. *Повзунок* — деталь механізму, яка повзає взад і вперед на якій-небудь поверхні у прямолінійному напрямку [11], а *бігунок* — деталь механізму, в якому розподіляється струм високої напруги [11] внаслідок обертання. Отже, *повзунок* передбачає прямолінійний рух, що наявний і в імплікаціоналі терміна інформатики, а *бігунок* — обертальний рух, що в семантичній структурі терміна інформатики відсутній. Таким чином, слід надати перевагу терміну *повзунок*.

Таким способом (за визначенням ступеня вмотивованості терміна) можна здійснювати вибір з-поміж двох рідномовних або двох запозичених термінів. Щодо вибору з-поміж рідномовним і запозиченим терміном вищеописана методика не завжди діє через недостатність експліцитності внутрішньої форми. Внаслідок цього слід вдаватися до менш об'єктивованого оцінювання, враховуючи ступінь відповідності терміна перш за все поняттю та нормам української літературної мови, ступінь милозвучності, систематичності і звертаючи увагу на "термінологічну моду".

Таблиця 1

**Оцінювання дублетних термінів за ступенем умотивованості
(Дані заокруглено, жирним шрифтом виділені рекомендовані варіанти)**

<i>№</i>	<i>Дублети</i>	<i>Інтенціонал значення</i>	<i>Домінантні оз- наки внутрішньої форми</i>	<i>Точ- ність умо- тиво- ванос- ті</i>	<i>Пов- нота вмо- ти- вова- ності</i>	<i>Сту- пінь умо- тиво- ванос- ті</i>
1.	повзунок	Переміщува- ний прямокут- ник на смузі прокручуван- ня (4)	Деталь ме- ханізму, яка ковзає (повзає) взад і вперед (5)	40	100	70
	бігунок		Деталь ме- ханізму, яка бігає (3)	67	75	71
2.	відкочування	Повернення програми до попереднього стану (4)	Переміщен- ня котінням чого-небудь убік або назад від чогось (4)	12,5	12,5	12,5
	повернення		Рух, переміщен- ня назад (1)	100	25	62,5
	відступ		Відхід з певних позицій (3)	66	25	45,5
3.	вкладення	Операція вставляння конструкції програми в се- редину іншої конструкції (6)	Розміщення об'єкта в сере- дину чого-не- будь (4)	50	68	59
	вбудовування		Приладнування об'єкта в сере- дину чого-не- будь (4)	75,5	76,5	76
4.	загасання	Зменшення амплітуди сиг- налу згодом (4)	Поступове припинення дії, руху чого-не- будь (слабшан- ня, зникання, завмирання) (4)	50	75	62,5
	ослаблення		Зменшення дії, сили вияву чого-небудь (4)	25	50	37,5
	зниження		Зменшення ступеня, рівня чого-небудь (3)	37,5	62,5	50
5.	зависання	Відсутність реакції комп'ютера на дії користува- ча (5)	Висіння в стані зачеплення за що-небудь (4)	12,5	10	11
	підвішування		Закріплення у висячому поло- женні (3)	17	10	13,5

№	Дублети	Інтенціонал значення	Домінантні оз- наки внутрішньої форми	Точ- ність умо- тиво- ванос- ті	Пов- нота вмо- ти- вова- ності	Сту- пінь умо- тиво- ванос- ті
6.	<i>інформатика</i>	Наука, що вивчає дії з інформацією за допомогою комп'ютерів (6)	Наука про інформацію (2)	100	33	66,5
	<i>комп'ютика</i>		Наука про робо- ту комп'ютерів (3)	55	25	40
7.	<i>макрокоманда</i>	Речення мови програмуван- ня для заміни на макророз- ширення (5)	Команда вели- кої довжини (3)	33	25	29
	<i>макроозна- чення</i>		Означення великої довжи- ни (3)	33	25	29
8.	<i>мікроЕОМ мініЕОМ суперЕОМ</i>	Пристрій для обчислення та оброблення інформації (4)	Електронно- обчислювальна машина (3)	67	75	71
	<i>ЕОМ/ комп'ютер мікроко- мп'ютер міні- комп'ютер супер- комп'ютер</i>		—	—	—	—
9.	<i>стиснення</i>	Зменшення обсягу даних (3)	Зменшення в об'ємі чого-не- будь давленням, тисненням (4)	62,5	87,5	75
	<i>ущільнення</i>		Розміщення чого-небудь тісніше, густіше (3)	33	50	41,5
10.	<i>графопобудов- ник</i>	Периферійний пристрій, що виводить з ЕОМ дані у формі дво- вимірного графічного зображення викреслюван- ням на папері (11)	Пристрій, за допомогою якого будують графічні зобра- ження (5)	100	45	72,5
	<i>графобудувач</i>		Той, що будує графічні зобра- ження (4)	75	31,5	53
	<i>самописець</i>		Пристрій, який автоматично за- писує показання приладу (5)	60	27	43,5

Продовження табл. 1

№	Дублети	Інтенціонал значення	Домінантні ознаки внутрішньої форми	Точність умовитованості	Повнота вмотивованості	Ступінь умовитованості
11.	<i>архівування</i>	Спосіб зберігання резервних копій даних у компактній формі (7)	Збирання, упорядкування та зберігання документів (4)	50	28,5	39
	<i>утілення</i>		Вираження в конкретній матеріальній формі (4)	25	14	19,5
12.	<i>виклик</i>	Команда обчислювальної системи виконати допоміжний алгоритм (процедуру, підпрограму) (6)	Прохання або вимога з'явитися куди-небудь (3)	17	8	12,5
	<i>звертання</i>		Спрямування своїх слів до кого-небудь (4)	37,5	25	31
13.	<i>емуляція</i>	Виконання на комп'ютері програм, написаних для комп'ютера іншого типу (5)	Непоступання перед кимсь, чимось у якості тощо (3)	33	20	27
	<i>відтворення</i>		Передавання чого-небудь з максимальною точністю (4)	50	30	40
14.	<i>запит</i>	а) посилення сигналу, який ініціює відповідь (4) б) вхідне повідомлення, що містить вимогу до системи щодо виділення ресурсів (6)	Вимога, прохання дати які-небудь відомості з приводу чогось (5)	а) 20 б) 50	а) 25 б) 17	а) 22,5 б) 33,5
	<i>вимога</i>	а) повідомлення, що містить вимогу до системи щодо виділення ресурсів (6)	Пропозиція в категоричній формі зробити щось (5)	а) 37,5 б) 80	а) 12,5 б) 25,5	а) 25 б) 53
15.	<i>зломщик (зламник)</i>	Людина, що прагне "зламати" комп'ютерну систему захисту (5)	Той, хто ламає що-небудь з метою пограбування (5)	60	50	55
	<i>зловмисник</i>		Той, хто має злий намір (3)	67	30	48,5

№	Дублети	Інтенціонал значення	Домінантні оз- наки внутрішньої форми	Точ- ність умо- тиво- ванос- ті	Пов- нота вмо- ти- вова- ності	Сту- пінь умо- тиво- ванос- ті
16.	кластеризація	а) виділення груп об'єктів зі спільними ознаками (5)	—	—	—	—
	групування	б) розміщення зв'язаних даних поблизу одне від одного з метою підвищення ефективності доступу до них (8)	Об'єднуван- ня в групи, розміщення групами (2)	а) 100 б) 100	а) 40 б) 25	а) 70 б) 62,5
17.	конвертувати	Змінити по- дання даних з однієї форми на іншу (5)	Перетворювати (1)	100	80	90
	перетворю- вати		Надавати ново- го вигляду (3)	83	80	81,5
18.	перезапуск	а) переван- таження операційної програми (3)	Надавання руху, початку дії (двигунові, механізму, ма- шині) повторно, ще раз (4)	а) 50 б) 37,5	а) 50 б) 30	а) 50 б) 34
	відновлення	б) відновлення виконання програми з контрольної точки (5)	(Приведення до попереднього стану) повторне починання перерваної дії (4)	а) 37,5 б) 50	а) 33 б) 40	а) 35 б) 45
19.	перенастрою- вання	Зміна набору апаратних або програмних установок, які задають режими функціонуван- ня пристрою або застосу- вання (8)	Регулюван- ня механізму, верстата і т. ін. повторно, щоб він став придат- ним для роботи (6)	25	19	22
	реконфігура- ція		Зміна взаємно- го розміщення предметів (4)	37,5	19	28

Продовження табл. 1

№	Дублети	Інтенціонал значення	Домінантні ознаки внутрішньої форми	Точність умовитованості	Повнота вмотивованості	Ступінь умовитованості
20.	<i>прискорювач</i>	Додатковий пристрій, призначений для виконання частини операцій центрального процесора з метою підвищення продуктивності обчислювальної системи (8)	Пристрій для збільшення швидкості руху чого-небудь (5)	60	31	46
	<i>акселератор</i>		Регулятор кількості запалювальної суміші в карбюраторі (5)	10	6	8
21.	<i>псевдокоментар</i>	Директива препроцесора, що вказує компілятору, як потрібно трактувати конкретний оператор програми (8)	Несправжні примітки з поясненням окремих місць тексту (6)	8	6	7
	<i>вказівка</i>		Керівна настанова (2)	50	12,5	31
22.	<i>повторювач</i>	Пристосування для “подовження”, дублювання порту (3)	Той, хто робить знову, ще раз те ж саме (3)	33	33	33
	<i>реплікатор</i>		Той, що подвоює (2)	75	50	62,5
23.	<i>розмітник</i>	Програма, що готує диск для використання шляхом записування службової інформації (7)	Робітник, що ставить мітки, позначки з певною метою (4)	37,5	21	29
	<i>форматер</i>		Той, що форматує диск (3)	67	36	51
24.	<i>рознім</i>	Електро-механічний пристрій для з’єднання (роз’єднання) електричних кіл у знеструмленому стані (7)	Те, що роз’єднує одне від одного, що-небудь з’єднане, стулене (5)	70	57	64
	<i>щільник</i>		Пристрій, що міцно з’єднує (3)	67	28,5	48
	<i>слот</i>		—	—	—	—

№	Дублети	Інтенціонал значення	Домінантні оз- наки внутрішньої форми	Точ- ність умо- тиво- ванос- ті	Пов- нота вмо- ти- вова- ності	Сту- пінь умо- тиво- ванос- ті
25.	флопі-диск	Замінний носії інфор- мації, який ви- користовуєть- ся як зовнішня пам'ять пря- мого доступу комп'ютера та виконаний у формі пласти- кового диска (11)	(флоппі) Пло- ский круг (2)	100	18	59
	дискета		Невеликий пло- ский круг (3)	100	27	63,5
26.	програмно-ке- рований	Який може сприймати команди програми, що змінюють або модифікують його основні функції (7)	Керований про- грамою (2)	75	21	48
	програмовний		Який може підкорятися командам про- грами (4)	87,5	57	72

1. Володина М. Н. Термин как средство специальной информации. — М.: МГУ, 1996. — 80с.

2. Дубічинський В. Концепція мовної підготовки // Українська термінологія і сучасність: Зб. наук. праць. — К.: КНЕУ, 2001. — Вип. IV. — С. 339–341.

3. Зарицький М. 3. Стан і перспективи формування української науково-технічної терміносистеми // Вісник Книжкової палати. — 2000. — №2. — С. 24–26.

4. Іваницький Р. В. Лексикографічні аспекти нормалізації термінів (на матеріалі німецьких, англійських, українських та російських терміноодиниць): Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — Львів, 1995. — 22 с.

5. Іщенко В. Л. Англійський багатокомпонентний економічний термін: (Парадигматичний та синтагматичний аспекти): Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — Одеса, 2002. — 18 с.

6. Кияк Т. Інтернаціональне та національне в термінотворчому процесі // Українська термінологія і сучасність: Зб. наук. праць. — К.: КНЕУ, 2001. — Вип. IV. — С. 53–56.

7. Кияк Т. Термінологія як фактор державності української мови <http://www.vesna.org.ua/txt/konf/derzh2000/25.html>

8. Кияк Т. Р. Мотивированность лексических единиц (немотивированные и качественные характеристики). — Львов: Вища школа, 1988. — 162 с.
9. Новий російсько-українсько-англійський тлумачний словник з інформатики. — Харків: Корвін, 2002. — 656 с.
10. Панько Т. І. Концепція термінологічної розбудови української мови // Мовознавство. — 1994. — №1. — С. 14–21.
11. Словник сучасної української літературної мови. — К.: Наук. думка, 1970–1980. — Т. 1–11.
12. Хохлачева В. Н. Краткие варианты терминов в ГОСТах // Культура речи в технической документации: Сб. науч. тр. — М.: Наука, 1982. — С. 53–67.